

ΤΟ ΑΡΘΡΟ της Χ. Άρεντ που ακολουθεί αποτελεί μια προσπάθεια κατανόησης και ερμηνείας των στρατοπέδων συγκέντρωσης και εξόντωσης και εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της έρευνάς της για τον ολοκληρωτισμό, η οποία ξεκινά από τα τέλη της δεκαετίας του 1930.

Το άρθρο μπορεί να διαβασθεί σε συνδυασμό με τα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου της *Οι πηγές του ολοκληρωτισμού*¹. Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης θεωρούνται ο θεμελιακός θεσμός του ολοκληρωτισμού, με την έννοια ότι δεν συνιστούν μίαν ανωμαλία, μίαν έκφανση έξαρσης της βίας αλλά, αντιθέτως, είναι απαραίτητα για τη λειτουργία του συστήματος, κάτι που συνάγεται από το γεγονός της μονιμότητάς τους. Προκειμένου λοιπόν να μελετηθεί το ολοκληρωτικό φαινόμενο, σημείο εκκίνησης θα πρέπει να είναι ακριβώς αυτός ο θεσμός². Ο ερευνητής θα πρέπει να εντρυφήσει τόσο στη λειτουργία του όσο και «στις κοινωνικές συνθήκες στο εσωτερικό του», ούτως ώστε να εντοπίσει τον σκοπό του ολοκληρωτισμού: να καταστήσει τους ανθρώπους περιττούς, να στερήσει από τον άνθρωπο την ανθρωπιά του, μετατρέποντάς τον σε μια «δέσμη αντιδράσεων». Για την Άρεντ –όπως και για ελάχιστους άλλους στοχαστές, μεταξύ των οποίων ο Αντόρνο, ο Χορκχάιμερ και οι συνεργάτες τους– στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης συντελέστηκε κάτι με το οποίο δεν μπορούμε να συμφιλιωθούμε και να το ενσωματώσουμε στο χρονικό της ανθρώπινης ιστορίας – πόσο μάλλον να το άρουμε διαλεκτικά.³

Αυτό είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται το ακόλουθο κείμενο, όπου αναπτύσσεται μια προβληματική που μόνον ανάμεσα στις γραμμές μπορούμε να ανιχνεύσουμε στο βασικό βιβλίο για τον ολοκληρωτισμό, δηλαδή αυτή που δηλώνει ο τίτλος του: Ποια είναι τα προβλήματα, τα ερωτήματα που θέτει αυτός ο θεσμός για τις κοινωνικές επιστήμες, ή πώς μπορούν αυτές να προσεγγίσουν ένα φαινόμενο το οποίο ενδεχομένως να βρίσκεται πέραν των βασικών τους υποθέσεων περί ανθρώπινης συμπεριφοράς;

Δεδομένου ότι ο ναζισμός και τα εγκλήματά του αποτελούν πλέον αντικείμενο σημαντικών ιστορικών, κοινωνιολογικών, πολιτικών ή φιλοσοφικών ερευνών, ίσως το άρθρο να φαντάζει ξεπερασμένο. Ας θυμόμαστε όμως ότι, κατά τη διάρκεια του πολέμου, πολλοί ήταν εκείνοι που αδυνατούσαν να πιστέψουν όσα συνέβαιναν στα στρατόπεδα –μεταξύ αυτών και η ίδια η Άρεντ⁴–, ενώ μετά τον πόλεμο και τη νίκη των συμμάχων, λίγοι ήταν διατεθειμένοι να τα ακούσουν και να αναρωτηθούν σχετικά μ' αυτά⁵. Πιο συγκεκριμένα, προκειμένου να αντιληφθούμε πόσο καίρια είναι τα ερωτήματα που θέτει το κείμενο, αξίζει να αναφέρουμε ότι τόσο ο Bruno Bettelheim (έγκλειστος στο Νταχάου και στο Μπούχενβαλντ το 1938-1939) όσο και ο Leo Löwenthal προσέκρουσαν σε άρνηση όταν θέλησαν να δημοσιεύσουν άρθρα τους για τα στρατόπεδα. Πολλά ψυχιατρικά και ψυχαναλυτικά περιοδικά απέρριψαν το «Behavior in extreme situations»⁶ του Bettelheim, λόγω της μη-επαληθευσιμότητας των όσων περιέγραφε, επειδή δεν είχε κρατήσει σημειώσεις ενώ βρισκόταν στο στρατόπεδο, ή απλώς χαρακτηρίζοντας τους ισχυρισμούς του υπερβολικούς και απαράδεκτους⁷. Το *American journal of sociology* δεν δέχτηκε το «Terror's atomization of man»⁸ του Löwenthal διότι «βασιζόταν σε ελάχιστα εμπειρικά δεδομένα», με συνέπεια ο συντάκτης να απαντήσει «ζητώντας σαρκαστικά συγγνώμη που δεν [ήταν] ο ίδιος σε στρατόπεδο συγκέντρωσης κι έτσι δεν [είχε] μπορέσει να συλλέξει τα δεδομένα [του] επί τόπου»⁹. Τα δύο αυτά παραδείγματα δείχνουν μίαν αδυναμία να γίνουν τα στρατόπεδα συγκέντρωσης αντικείμενο των κοινωνικών επιστημών. Όταν γράφει η Άρεντ, η

Η Βίκυ Ιακώβου διδάσκει πολιτική φιλοσοφία στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Πατρών.

αρχική αυτή αδυναμία μοιάζει να έχει υπερκεραστεί, εφόσον και μαρτυρίες επιζώντων **υπάρχουν** και δημοσιευμένες μελέτες. Εδώ όμως βρίσκεται η παγίδα, τρόπον τινά: η ενασχόληση με τα στρατόπεδα δεν συνεπάγεται απαραίτητα αναγνώριση του γεγονότος ότι δεν ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις συγκρότησης «αντικειμένου» της κοινωνικής έρευνας. Αφετηρία του κειμένου της Άρεντ δεν είναι η ρητή άρνηση ενασχόλησης, αλλά οι μηχανισμοί παραγνώρισης τους οποίους αναπτύσσει η κοινή λογική όταν έρχεται αντιμέτωπη με τον συγκεκριμένο θεσμό. Εντοπίζοντας και αναλύοντας τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα, η Άρεντ αναδεικνύει και τις δυσκολίες ή τα προβλήματα μιας επιστημονικής διερεύνησής του. Παραδείγματος χάριν, είναι απαραίτητο να δείξει τον αντι-ωφελιμιστικό χαρακτήρα των στρατοπέδων προκειμένου κατ' αρχάς να προλάβει και να ελέγξει ως αβάσιμο τον ισχυρισμό σύμφωνα με τον οποίο παρείχαν δωρεάν εργατική δύναμη και εν συνεχεία να θέσει το ερώτημα: πώς μπορούμε να συλλάβουμε έναν θεσμό του οποίου η λειτουργία μοιάζει να μην ανταποκρίνεται ούτε στην πλέον περιορισμένη αντίληψή μας περί ορθολογικότητας – αυτή που άλλοι αποκαλούν εργαλειακή; Στόχος του κειμένου δεν είναι να εξηγήσει, αλλά να οριοθετήσει ένα πρόβλημα, να θέσει ένα πλαίσιο συζήτησής του και να προτείνει κάποιες ερμηνευτικές κατευθύνσεις. Η συγγραφέας είναι και η ίδια μεταξύ αυτών στους οποίους απευθύνεται, οπότε επιχειρεί να διατυπώσει οικείες σ' αυτήν δυσκολίες, δίχως μάλιστα να αξιώνει ότι έχει βρει τον τρόπο υπέρβασής τους. Εξ ου και μια γραφή που ενώ δεν κρύβει ούτε τα αδιέξοδα, ούτε το «σάσπισμα», την «απορία» και την ένταση που προκαλεί το «αντικείμενο», ταυτοχρόνως δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει το λεξιλόγιο των δημίων.

Το σημείο αυτό αξίζει να υπογραμμιστεί. Το άρθρο είναι διάσπαρτο με εκφράσεις όπως «ανθρώπινο υλικό», «προμήθεια», «τροφοδότηση» – με ή χωρίς εισαγωγικά – που παραπέμπουν στη λογική της βιομηχανίας, ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του τρόπου λειτουργίας των στρατοπέδων. Ας μη βιαστεί ο αναγνώστης να θεωρήσει ότι πρόκειται για μιαν ένδειξη απάθειας – όπως εξάλλου της καταλογίσθηκε όταν έκανε την ανταπόκριση της δίκης του Άιχμανν¹⁰, η οποία της κόστισε μια σειρά από κατηγορίες. Αυτή η επιλογή συνδέεται με την αναζήτηση ενός τρόπου να αποδοθεί η θηριωδία – στα πλαίσια της περιορισμένης δυνατότητας αναπαράστασης – ούτως ώστε να μην μπορεί η κοινή λογική να καταφύγει στην εκλογίκευση.

Η Άρεντ εστιάζει την προσοχή της στα ακόλουθα χαρακτηριστικά των στρατοπέδων: στην απομόνωσή τους, στην οργάνωσή τους (ανάμειξη τελείως αθώων, από την άποψη απόψεων ή πράξεων, με ποινικούς και πολιτικούς κρατούμενους και εσωτερική ιεραρχία) και στη διαδικασία της εξόντωσης (εμπλοκή των ίδιων των κρατουμένων σ' αυτήν και απρόσωπος χαρακτήρας της). Αναλύοντάς τα, επισημαίνει προβλήματα τα οποία εξακολουθούν να απασχολούν τους ερευνητές. Πρώτη συνέπεια των παραπάνω χαρακτηριστικών είναι ότι τα θύματα αδυνατούν να

εντάξουν όσα τους συμβαίνουν σε μιαν αλληλουχία –ώστε να συγκροτηθούν σε υποκείμενα της συγκεκριμένης εμπειρίας¹¹– καθώς και να εντοπίσουν μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους ίδιους και στους δημίους τους, μόνο και μόνο διότι αυτή η διαχωριστική γραμμή είναι ανύπαρκτη στο επίπεδο των πράξεων¹². Επίσης έχουν ως αποτέλεσμα αυτό που ο Pierre Vidal-Naquet χαρακτηρίζει «διάχυση της ευθύνης», που οδηγεί στην «άρνηση του εγκλήματος στο εσωτερικό του εγκλήματος», η οποία με τη σειρά της επιτρέπει τη μετέπειτα αμφισβήτησή του από τους ρεβιζιονιστές ή την άρνησή του από τους αρνητιστές.¹³

«Εργοστάσια θανάτου»: ο χαρακτηρισμός αυτός δεν υπογραμμίζει μόνο τον βιομηχανικό χαρακτήρα της εξόντωσης, το γεγονός ότι το πλέον ανορθολογικό –ο ρατσισμός– συνδυάζεται με τη μοντέρνα τεχνική, προϊόν του εξορθολογισμού – δύο διόλου αμελητέα στοιχεία της αρεντιανής προσέγγισης. Παραπέμπει επίσης και σε μια βασική ερμηνευτική θέση, σύμφωνα με την οποία τα στρατόπεδα υπάκουαν σε μια λογική άρνησης των βασικών συνθηκών της ανθρώπινης ύπαρξης: της γέννησης και του θανάτου. Τα στρατόπεδα συγκέντρωσης «αφαιρούν από το θάνατο τη σημασία του: το τέλος μιας ολοκληρωμένης ζωής. Κατά κάποιον τρόπο, αφαιρούν απ' το άτομο τον ίδιο του το θάνατο, αποδεικνύοντας ότι τίποτε πια δεν του ανήκει κι ότι το ίδιο δεν ανήκε σε κανένα. Ο θάνατός του επιβεβαιώνει το γεγονός ότι δεν υπήρξε ποτέ.»¹⁴.

Πολλοί ισχυρισμοί μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο συζήτησης. Μεταξύ αυτών, η έμφαση στο πόσο «κανονικοί» ήταν οι άνδρες των SS, καθώς επίσης και η θέση ότι η εξόντωση των Εβραίων άνοιξε το δρόμο για την εξόντωση των λαών. Η θέση αυτή, αφενός βασίζεται σε εμπειρικά στοιχεία –στην εξόντωση των Τσιγγάνων, και των διανοητικά ασθενών, και σε σχέδια του Χίτλερ που δεν τέθηκαν σε εφαρμογή– και αφετέρου εντάσσεται στο πλαίσιο της ανάλυσης του ολοκληρωτισμού: στο βαθμό που φύση του είναι η τρομοκρατία, απαιτείται συνεχής παραγωγή εχθρών, υπανθρώπων που δεν αξίζει να ζουν. Αυτό βέβαια δεν συνεπάγεται ότι η Άρεντ αρνείται πως το έγκλημα διαπράχθηκε «πάνω στα σώματα μελών του εβραϊκού λαού». Εφόσον όμως η θέληση αφανισμού ενός ολόκληρου λαού αποτέλεσε πλήγμα για την ανθρωπότητα στο βαθμό που αποτελείται από ένα πλήθος λαών –έτσι κατανοεί η Άρεντ την έννοια του «εγκλήματος κατά της ανθρωπότητας»–, οι Εβραίοι δικαιούνται να εγείρουν τις κατηγορίες εναντίον των Γερμανών, «υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα ξεχάσουν πως, στην περίπτωση αυτή, μιλούν εξ ονόματος όλων των λαών της γης.»¹⁵ Με άλλα λόγια, η προσέγγιση της Άρεντ όσον αφορά την εξόντωση των Εβραίων επιχειρεί να συνδυάσει το επιμέρους με το καθολικό¹⁶. Δυστυχώς όποτε το Ολοκαύτωμα χρησιμοποιείται για τη νομιμοποίηση της πολιτικής του ισραηλινού κράτους εναντίον των Παλαιστινίων, χρήση που συνδέεται με μια «κτητική» στάση απέναντι στην εν λόγω εμπειρία και με ένα κλείσιμο στην ιδιαίτερη ταυτότητα, απο-

δεικνύεται πόσο λίγη ανταπόκριση βρήκε η παραπάνω πρό-
ϋπόθεση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το βιβλίο αυτό αποτελείται από τρία μέρη (*Αντισημιτισμός, Ιμπεριαλισμός, Ολοκληρωτισμός*) εκ των οποίων μόνον το τελευταίο έχει μεταφραστεί στα ελληνικά (*Το ολοκληρωτικό σύστημα*, μτφρ. Γ. Λάμπας, Αθήνα, Ευρύαλος, 1988).
2. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι το *The origins of totalitarianism*, όπου διερευνούνται οι καταβολές του ολοκληρωτισμού, έχει ως οδηγητικό νήμα τα στοιχεία εκείνα που αναδεικνύει η μελέτη των στρατοπέδων.
3. Όλοι οι ιστορικοί επισημαίνουν αυτήν την καθαρά πρωτόγνωρη κατάσταση: «η φρίκη αυτής της αποκορύφωσης της απανθρωπιάς ξεπερνά τη δύναμη της φαντασίας και της αναπαράστασης των ιστορικών», Γιάννης Θ. Θανασέκος, «Το Άουσβιτς ως γεγονός και ως μνήμη», στο Οντέτ Βαρών-Βασάρ (επιμ.), *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, Αθήνα, Πόλις, 1998, σ. 82-83.
4. Πέρασαν έξι μήνες μέχρι να πιστέψει τις πληροφορίες για το Άουσβιτς, το 1943: βλ., την αφήγησή της στο «What remains? The language remains»: A conversation with Günther Gaus», στο Hannah Arendt, *Essays in understanding 1930-1954*, J. Kohn (ed.), Νέα Υόρκη, Harcourt Brace & Co, 1994, σ. 13-14.
5. Για μια παρουσίαση των διαφόρων αντιδράσεων Ευρωπαίων και Αμερικανών διανοουμένων απέναντι στη γενοκτονία των Εβραίων και μια προσπάθεια εξήγησης των λόγων για τους οποίους, κατά τη διάρκεια του πολέμου αλλά και μετά τη λήξη του, ελάχιστοι ήταν αυτοί που θέλησαν να συνειδητοποιήσουν το μέγεθος της καταστροφής, βλ. Enzo Traverso, *L'histoire déchirée. Essai sur Auschwitz et les intellectuels*, Παρίσι, Cerf, 1997, κυρίως το πρώτο κεφάλαιο.
6. Bruno Bettelheim, «Behavior in extreme situations», στο *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 38/4, Οκτώβριος 1943, σ. 417-452. Η Άρεντ χρησιμοποιεί αυτό το άρθρο στη δική της ανάλυση, ασκώντας εντούτοις και κάποια κριτική στην ερμηνεία του Bettelheim (βλ. υποσημείωση 25).
7. Βλ. Bruno Bettelheim, «La limite extrême», στο *Survivre*, γαλλική μτφρ. T. Carlier, Παρίσι, Robert Lafont, 1979, σ. 29.
8. Leo Löwenthal, «Terror's atomization of man», στο *False Prophets. Studies in authoritarianism*, αγγλική μτφρ. D. Reneau. T. Weeks, New Brunswick-London, Transaction Books, 1989, σ. 181-191. Το άρθρο δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στο περιοδικό *Commentary* το 1946, και παρουσιάζει εντυπωσιακές ομοιότητες με την αρεντιανή ανάλυση.
9. Leo Löwenthal, «Scholarly biography: A conversation with Helmut Dubiel», στο Leo Löwenthal, *Critical Theory and Frankfurt Theorists. Lectures, Correspondence, Conversations*, αγγλική μτφρ. D. Reneau. T. Weeks et alii, New Brunswick-London, Transaction Books, 1989, σ. 235.
10. Ο Gershom Scholem της έγραψε (23/6/1963) ότι στην ανταπόκρισή της από τη δίκη του Άιχμανν δεν βρήκε κανένα ίχνος «αγάπης για τον Εβραϊκό λαό», αλλά μια έλλειψη ευαισθησίας: βλ. *Fidélité et utopie. Essais sur le judaïsme contemporain*, γαλλική μτφρ. M. Delmotte, B. Dupuy, Παρίσι, Presses Pocket, 1992, σ. 217.
11. «Πράγματι, οι ίδιοι οι επιζώντες δηλώνουν ανίκανοι να φανταστούν, να αναπαραστήσουν και κυρίως να κατανοήσουν την προσωπική τους εμπειρία ως αιχμάλωτοι στα στρατόπεδα. ... Και όταν προσπαθούν να μας μεταδώσουν ένα μέρος από το περιεχόμενο της εμπειρίας τους, συχνά είναι σαν να αναφέρονται στην εμπειρία ενός τρίτου. Στις αφηγήσεις παρατηρούμε ενίοτε ένα είδος διχασμού της προσωπικότητας ανάμεσα στον επιζώντα και στον έγκλειστο στο στρατόπεδο.», Γιάννης Θανασέκος, ό.π., σ. 84-85 (εμείς υπογραμμίζουμε).
12. Η Άρεντ τονίζει ότι στα στρατόπεδα στερείται από τα άτομα ακόμα και το καταφύγιο της καθαρής συνείδησης, της δυνατότητας επιλογής ανάμεσα στο καλό και στο κακό, δεδομένου ότι η «εναλλακτική βρίσκεται μεταξύ φόνου και φόνου» (βλ., *Το ολοκληρωτικό σύστημα*, ό.π., σ. 240).
13. Pierre Vidal-Naquet, «L'historien à l'épreuve du meurtre», *Les juifs, la mémoire, le présent II*, Παρίσι, La Découverte, 1991, σ. 232.
14. Χάννα Άρεντ, *Το ολοκληρωτικό σύστημα*, ό.π., σ. 240. Σε ένα προηγούμενο άρθρο με τίτλο «The image of hell» (1946), μιλώντας για την πορεία της εξόντωσης η Άρεντ γράφει: «Τέλος, ακολούθησαν τα εργοστάσια θανάτου –και πέθαναν όλοι μαζί, οι νέοι και οι γέροι, οι αδύναμοι και οι δυνατοί, οι άρρωστοι και οι υγιείς: όχι ως άνθρωποι, όχι ως άνδρες και γυναίκες, παιδιά και ενήλικες, αγόρια και κορίτσια, όχι ως καλοί και κακοί, όμορφοι και άσχημοι–, αλλά έχοντας αναχθεί στον κατώτατο κοινό παρονομαστή της ίδιας της οργανικής ζωής, βυθισμένοι στην πιο βαθιά και ζοφερή άβυσσο της πρωτογενούς ισότητας, σαν ζώα, σαν ύλη, σαν πράγματα που δεν είχαν ούτε σώμα ούτε ψυχή, ούτε καν μια φυσιογνωμία πάνω στην οποία ο θάνατος θα μπορούσε να βάλει τη σφραγίδα του.», στο *Essays in understanding 1930-1954*, ό.π., σ. 198.
15. Στο ίδιο, σ. 200.
16. Βλ. την εξαιρετική ανάλυση της Martine Leibovici, «Le concept de totalitarisme et la singularité du judéocide nazi», στο *Philosophies de l'actualité. Marx, Sartre, Arendt, Levinas*, Παρίσι, Centre National de Documentation Pédagogique, 1998, σ. 113-119.